

524

ΑΙ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

ΕΡΑΝΙΣΜΑ ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ

ΥΠΟ

Κ. Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Τὴν 10 Ἀπριλίου 1770 τὸ Μεσολόγγι προσεφέρθη ὁλοκαύτωμα εἰς τὸν βωμὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας. Ἀλλ' ἀνεγεννήθη ἀπὸ τὴν τέφραν του, ξαναηνδρώθη καὶ μετὰ 56 ἀκριβῶς χρόνια, τὴν νύκτα τῆς ἰδίας ἡμέρας, τὴν νύκτα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου, — ποία μοιραία σύμπτωσις, — ἐπρόσφερεν εἰς τὸν αὐτὸν βωμὸν τὴν μεγαλυτέραν θυσίαν, ἀπὸ ὅσας ὁ κόσμος εἶδε καὶ θὰ ἴδῃ ἴσως.

Α'

Τὸ Μεσολόγγι εἶναι πόλις νέα. Ἡ κτίσις της δὲν εἶναι γνωστή. Ἡ ἀρχαιότερα περὶ αὐτοῦ γνωστή μοι μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Ἑνετοῦ Παρούτα, ἱστορικοῦ τῆς περιφήμου ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου (1571), ὁ ὁποῖος περιγράφων τὰς πρὸ τῆς συμπλοκῆς κινήσεις τοῦ χριστιανικοῦ στόλου λέγει «πρώτη ἡ ναυαρχὸς διέκρινε τὸν ἐκ Ναυπάκτου ὁρμήσαντα Τουρκικὸν στόλον, μόλις αὕτη ἔκαμψε τὸ ἀκρωτήριον, ποὺ εἶναι τὰ ἰχθυοτροφεῖα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες ὠνόμαζον Μεσολόγγι».

Ὁ Ἰσπανὸς περιηγητὴς Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλης περιηγηθεὶς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1153 ἀναφέρει μόνον τὸ Νατολικὸν (Αἰτωλικὸν), ὁ δὲ Πορτουλάνος, τὸν ὁποῖον ἐξέδωκεν εἰς τὴν Βενετίαν (1573) ὁ Τάγιας, ὁ ἐπίσημος λιμενοδείκτης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ ἀναφέρων καὶ τοὺς πλέον ἀσημάντους λιμένας καὶ ὅρμους χάριν τῶν ταξιδευόντων πλοίων, εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς Ἐπαρχίας τοποθετεῖ τὸ Νατολικὸν εἰς τὸ μέρος, ὅπου εὐρίσκεται τὸ ἰχθυοτροφεῖον Θολή, καὶ τὸν Γαλατᾶν, ὅπου τὸ σημερινὸν Κρουνέρι. Καὶ οἱ πρῶτοι χάρται μόνον τὸ Νατολικὸν ἐπίσης σημειῶνουν παρὰ τὴν Θολήν.

Πρὸ τοῦ Μεσολογγίου ἐκτείνεται ἡ λιμνοθάλασσα μὲ τὰς ἀναριθμη-

Σελὶς 100. - Σελὶς 80. - 92

1926

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

τους νησιδὰς της. Καὶ τὸ μέρος ὅπου εὐρίσκεται ἡ πόλις νησιδὰς ἄλλοτε ἀπετέλει. Τὴν λιμνοθάλασσαν ὁ Στράβων, ὁ Σπύρος Τροικούπης καὶ ἡμεῖς σήμερον ὀνομάζομεν λίμνην. Ἡ λίμνη ἰταλιστὶ λέγεται lago καὶ ὁ πληθυντικός της κάμει laghi. Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου (ἡμπορεῖ νὰ ἦσαν Φλωρεντῖνοι ἢ Μελιταῖοι· τὰ παράλια ταῦτα ἐλυμαίνοντο ἄλλοτε οἱ ξένοι πειραταὶ) θὰ εἶπαν εἰς τὴν γλῶσσάν των ὅτι κατοικοῦν Mezzolaghi, ἐν μέσῳ δηλ. λιμνῶν, καὶ εἰς τὴν συνοικισθεῖσαν πόλιν ἐδόθη τὸ ὄνομα Mezzolaghi, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἐξηλλήνισαν εἰς Μεσολόγγιον. Καὶ διὰ τοῦτο ἴσως ὁ Γεωγράφος Μελέτιος «ὁ περιεργὸς περιηγητὴς» διορθῶνων τὸ ὄνομα τοῦ προσθέτει ὅτι καλύτερον νὰ τὸ ὀνομάζωμεν Μεσολόγγιον.

Τὸ Μεσολόγγι ἦτο ναυτικὴ πόλις. Τὸ χρονικὸν τοῦ Μάτεση (1692) ἀναφέρει ἀφίξεις πλοίων τοῦ Μεσολογγίου εἰς Ζάκυνθον. Εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἰθάκης σώζονται αἱ πρὸς τὸ Ὑγειονομεῖον ἀπὸ τοῦ 1710 γενόμεναι καταθέσεις τῶν καταπλεόντων πλοίων. Ἐκ τούτων πολλὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι φέρουν γνωστὰ Μεσολογγιτῶν ὀνόματα. Τὸ 1735 ἀναφορὰ Μεσολογγιτῶν πρὸς τὸν Ναυτικὸν Διοικητὴν τῆς Ζακύνθου ζητεῖ νὰ διορισθῇ ἐκεῖ πρόξενός των ὁ κόμης Φραγκ. Ῥώμας, χάριν τῶν ναυτικῶν των συμφερόντων. Εἰς δὲ τὸ 1735 κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Χ. Φιλητᾶ «Περὶ τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Γραικῶν ἐν Τεργέστη» εὐρίσκονται πλοῖα Μεσολογγίτικα εἰς Σενεγάλην, ὅπου πληροφορηθέντες ὅτι Κάρολος ὁ ΣΤ' εἶχε κηρύξει ἐλεύθερον τὸν λιμένα τῆς Τεργέστης συνέδεσαν ἐμπορικὰς σχέσεις μεταξὺ Τεργέστης καὶ Μεσολογγίου, εἰσήγαγον πρῶτοι τὴν σταφίδα εἰς τὴν ἐκεῖ ἀγορὰν, ἐγκατέστησαν ἀντιπρόσωπον τὸν Μεσολογγίτην Ἀθ. Τζάλλαν «καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ δεύτερος Γραικὸς ἀλλὰ πρῶτος Ἕλλην ἔμπορος, ὅπου ἐστηρίχθη εἰς τὴν Τεργέστην».

Ἀλλὰ περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος εἶχε φθάσει εἰς ναυτικὴν ἀκμὴν μὲ ὅλον τὸ σκότος καὶ τὴν βαρβαρότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐγινε τόπος ναυπηγείου, ἀπέκτησε 80 περίπου κομμάτια καράβια, καὶ 350 τόννων χωρητικότητος, τὴν πρώτην ποὺ ἀνεφάνη καὶ ἐναυπηγήθη εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Ἑλλάδα ναυτικὴν δύναμιν, ἐξῆγεν εἰς μακρινὰς χώρας τὰ προϊόντα του, τὰ δὲ πλοῖά του ἐταξίδευον καὶ εἰς τὰς πλέον μεμακρυσμένας ἄκρας τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Οἱ πρόξενοι τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀγίου Μάρκου ἀποδίδουν τὴν πτῶσιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐνετικοῦ

ἐμπορίου εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ναυτικοῦ τοῦ Μεσολογγίου. Ἀπέκτησε πλοῦτον πολὺν καὶ ἡσθάνθη τὴν ἀνάγκην τῆς μορφώσεως τῶν τέκνων του. Ἐσύστησε περὶ τὸ 1750 σχολεῖον, τὸ ὁποῖον οἱ Παλαμᾶδες προήγαγον εἰς Σχολὴν τοῦ Γένους.

Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης εὗρίσκει καὶ τοὺς Μεσολογγίτας ἐγρηγοροῦντας. Ὁ σχολαρχὼν τότε Παναγιώτης Παλαμᾶς μεταβαίνει πρὸς συνάντησιν τοῦ Ἀλεξίου Ὁρλώφ. Ἐνθουσιώδης δὲ ὑπὲρ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ποὺ ἦτο ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, πείθεται εἰς τὰς μεγάλας τοῦ Ρώσσου ὑποσχέσεις καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν του μεταδίδει εἰς τοὺς συμπολίτας του. Ἐνστερνίζονται ἀμέσως τὸ κίνημα, ἀποδιώκουν τοὺς Τούρκους, συνιστοῦν Κυβέρνησιν ἀπὸ τοὺς Π. Παλαμᾶν, Ἀνδρ. Καλογερᾶν καὶ Α. Γουλιμῆν, ὁπλίζονται ἐκ τοῦ προχείρου καὶ περιταφρώνουν τὴν πόλιν. Ἀπειράριθμοι Ἀρβανῖτες κατακλύζουν τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Ὁ Σταθᾶς, ὁ Γεροδῆμος, ὁ Μπουκουβάλος, ὁ Καρακίτσος καὶ ὁ Κοντογιάννης, ἄρματωλοὶ τοῦ Βάλτου, τῶν Ἀγρᾶφων, τοῦ Καρπενησίου καὶ τῆς Ὑπάτης, διὰ νὰ διατηρήσουν τὰ ἄρματωλίκια τῶν συνθηκολογοῦν μαζί των καὶ τοὺς ἀφήνουν ἐλευθέρως νὰ διαβοῦν. Μόνος ὁ Χρῆστος Γρίβας, ὁ ἄρματωλὸς τοῦ Ξηρομέρου, ἀπόγονος τοῦ Μπούα, τοὺς σταματᾷ ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ τοὺς κτυπᾷ. Ἀλλ' ἀνωφελῶς, ἔνεκα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐπιδρομέων. Χύνονται οἱ Ἀρβανῖτες τότε εἰς τὸ Μεσολόγγι, τὸ περικυκλῶναι ἀπὸ τὴν θάλασσαν ὁ πολυάριθμος στόλος τῶν Δουλχινιωτῶν καὶ Σκοδριάνων, οἱ Μεσολογγῖται, ἀπαράσκευοι ποὺ ἦσαν καὶ ἐγκαταλελειμμένοι ποὺ ἔμεναν, ὑφίστανται ὅλας τὰς συνεπείας τοῦ ἀπερισκέπτου τολμήματός των.

Ἐκτὸς τῶν φοβερῶν συμφορῶν ποὺ ὑπέστησαν, καὶ αἱ ὁποῖαι κατὰ μίαν ἐπιστολὴν τοῦ Π. Παλαμᾶ «οὔτε λόγῳ ῥηταὶ οὔτε ἀκοῇ φορηταὶ ὑπῆρξαν» καὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας κατὰ τὸ πιστοποιητικὸν τῶν ἐν Ζακύνθῳ ἀρχιερέων «μόλις καὶ μονοχίτωνες ἐλυτρώθησαν καὶ αὐτῶν τῶν πρὸς ζωάρκειαν ὑστερούμενοι» εἶδον καὶ τὸ ναυτικόν των, τὴν 10ην Ἀπριλίου 1770, νὰ πυρποληθῇ ἀπὸ τὸ ἐχθρικόν, ἀφοῦ ἐπὶ ἑβδομάδα ὁλόκληρον εἶχεν ἀντισταθῇ κατὰ τούτου.

Ὁ Rose, πρόξενος τῆς Γαλλίας εἰς Πάτρας, ἔγραφε πρὸς τὸν πρέσβυν του, τὸν δοῦκα τοῦ Choiseul ὅτι ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας καὶ νύκτας ἔβλεπον ἀπὸ τὰς Πάτρας τὴν πόλιν τοῦ Μεσολογγίου καιομένην καὶ τὰ 80 πλοῖά τοῦ

πυρπολούμενα καὶ ὅτι οἱ δωδεκακισχίλιοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν σφαγὴν καταφυγόντες εἰς τὴν Ἑπτάνησον.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν ταύτην τὸ Μεσολόγγι ἀναζῇ. Κατασκευάζονται εἰς τὰ ναυπηγεῖά του 60 καινούρια καράβια. Συγκεντρώνουν νέον πάλιν πλοῦτον οἱ Μεσολογγῖται. Ὁ Ἄγγλος Dodwel θαυμάζει τὴν ὡραιότητα τῶν Μεσολογγιτισσῶν καὶ τὴν πολυτέλειαν τῆς ἐνδυμασίας των. Οἱ Παλαμᾶδες ἐπαναρχίζουν τὸ μέγα ἔργον των. Εἰς τὸν σχολαρχοῦντα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Γρηγ. Παλαμᾶν λέγει ὁ ἴδιος Dodwel ὅτι καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πλούσιοι Ἕλληνες ἔστελναν τὰ τέκνα των διὰ νὰ διδασχθῶν τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Σατράπης τῶν Ἰωαννίνων εἶχε προσλάβει διὰ τὸν μικρότερόν του υἱὸν Σελήμ καὶ τοὺς ἐγγόνους τοῦ Σελήμ καὶ Ἰσμαήλ Μεσολογγίτας διδασκάλους, τοὺς Εὐσ. Καλογεράν καὶ Δ. Καψάλην, ἀξιολόγους δὲ Ἑλληνιστὰς κατὰ τὸν Holland. Ἡ Παλαμαία σχολὴ ἔβγαλε περὶ τοὺς ἑκατὸν διδασκάλους, οἱ ὅποιοι ὡς ἱεραπόστολοι τῆς Μεγάλης Ἰδέας διεχύθησαν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐπρόπνησαν τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν ἐπαρεσκεύασαν διὰ τὸν μέγαν ἀγῶνά του.

Ἀλλὰ τὸ νέον ναυτικόν του ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος διελύθη ἔνεκα ἐμπορικῶν λόγων. Τοῦ ἔμειναν ὅμως οἱ ναῦται, τῶν ὁποίων ἡ θάλασσα εἶχεν ἀποσκληρύνει τὰ σώματά των καὶ ἡ ἀγριότης τοὺς εἶχε καταστήσει ἀτρομήτους εἰς τοὺς κινδύνους. Οἱ ναῦται, οἱ ὅποιοι εἰς τὰς μετὰ τῶν τυράννων συμπλοκάς εἶχον καταστῆ δεινοὶ πυροβοληταί. Εἰς αὐτῶν τὰ ἀνδρικὰ χέρια ἀπὸ τοῦ 1822 μέχρι τοῦ 1826 εἶχε τὸ Μεσολόγγι ἐμπιστευθῇ τὴν τιμὴν του καὶ τὰ κανόνια του, αὐτοὶ δὲ μὲ ὅλον τὸ σθένος τῆς ἀνδρείας των καὶ μὲ ὅλην τὴν φωτιὰν τοῦ ἐνθουσιασμοῦ των ἀντετάχθησαν ἀπὸ τὶς Τάπιες τοῦ Μεσολογιοῦ κατὰ τοῦ πυρὸς τῶν κανονιῶν τοῦ Βρυώνη, τοῦ Κιουταχῆ καὶ τοῦ Μπραῖμη καὶ κατὰ τῆς ἀγρίας λύσσης τῶν ἀγρίων ὀρδῶν των. Ἀλλὰ καὶ τὴν ναυτικὴν των δεξιότητα εἶναι ἐπαρκὲς νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ ἐξῆς γεγονός, τὸ ὁποῖον παραλαμβάνομεν ἀπὸ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» 1ης Νοεμβρίου 1825. «Τὰ ἀπὸ τοῦ κόλπου Παλαιῶν Πατρῶν χθὲς ἐκπλεύσαντα ἑπτὰ ἐχθρικά καράβια ἀπαντήθησαν σήμερον ἀπέναντι τοῦ ἀκρωτηρίου Πάπα μὲ τρία μικρὰ ἑνοπλα ἰδικὰ μας πλοῖα, διοικούμενα παρὰ τῶν κυβερνητῶν Κωνσταντῇ Τρικούπη, Χρυσάνθου Μωραϊτάκη καὶ Δημ. Πα-

ναγιώτη. Ἦλθον λοιπὸν εἰς ναυμαχίαν, ἣτις ἐπεκράτησε δύο περίπου ὥρας. Ἀπίθανον ἴσως ἤθελε φανῇ νὰ διακηρύξωμεν ὅτι ἡ νίκη τῆς ἀνίσσου ταύτης ναυμαχίας ἐκλινεν εἰς τὸν ὀλιγάριθμον τοῦτον στολίσκον μας καὶ ὅτι τὰ ἐχθρικὰ καράβια συνιστάμενα ἀπὸ μίαν κορβέταν, δύο βρίκια καὶ τέσσαρας γαλέτας διέλυσαν τὴν γραμμὴν των καὶ ἠναγκάσθησαν μὲ καταισχύνην των νὰ εἰσέλθουν πάλιν εἰς τὴν σκέπην τοῦ φρουρίου Π. Πατρῶν πυροβολοῦντα ἀπὸ τὴν πρύμνην. Εἶναι ἀληθέστατον μόνον τοῦτο καὶ θέλει ἴσως μαρτυρήσει τὰ λεγόμενά μας μὲ περισσοτέραν μάλιστα ἔμφασιν ὁ διοικητὴς ἐνὸς Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ βριζίου, ὅστις ἐστάθη μακρόθεν θεατὴς τοιαύτης μάχης».

Β'

Τὸ ἐπίσημον πολεμικὸν σάλπισμα εἰς τὸ Μεσολόγγι ἤχει πάλιν τὴν 20 Μαΐου 1821. Οἱ Μεσολογγῖται ἀποδιώκουν τοὺς Τούρκους, καταλαμβάνουν τὸ Διοικητήριον, ὑψώνουν ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἐπαναστατικὴν σημαίαν καὶ διορίζουν ἀρχηγὸν τὸν Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσικαν. Ὁ ἀρχηγὸς κατανοεῖ ἀμέσως τὴν στρατηγικότητα τῆς πατρίδος του, ἐγκαθιστᾷ φρουροὺς εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ Προκοπάνιστον, τὰς μόνας τότε τῆς λιμνοθαλάσσης εἰσόδους, ἐνεργεῖ συνδρομὰς καὶ μὲ χρήματα μόνον τῶν Μεσολογγιτῶν ὀχυρώνει καὶ περιταφρώνει τὴν πόλιν. Αἱ γενόμεναι συνεισφοραὶ ἀνῆλθον εἰς 36000 σημερινῶν δραχμῶν, διακρίνονται δὲ διὰ τὰς μεγαλειτέρας καταβολὰς των οἱ Ἰωάννης Τρικούπης, Δημητράκης Πλατύκας, Μῆτσος Τζιντζιλόνης, Στᾶμος Σιδέρης καὶ Ἀναστ. Παλαμᾶς.

Ἐφοδιάζει τὴν πόλιν μὲ τροφὰς καὶ πολεμοφόδια, ἀποστέλλει τὰ γυναικόπαιδα εἰς τὸν Κάλαμον καὶ δὲν φεύγουν οἱ κάτοικοι, ἀλλὰ περιμένουν τὸν ἐχθρόν.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον δείξει τὴν φιλοπατρίαν των καὶ τὸ πολεμικόν των μένος λαβόντες μέρος ὑπὸ τὸν ἀρχηγόν των εἰς ὅλας τὰς κατὰ τὴν Ἀπτεκὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἑπείρον ἐκστρατείας καὶ δώσει δείγματα τῆς ἀπαράμιλλου ἀνδρείας των, διότι εἰς τὸ Βασιλάδι πεντήκοντα Μεσολογγῖται ναῦται ὑπὸ τὸν ἀρχηγόν των εἶχον τρέψει εἰς φυγὴν τὴν 20ὴν Ἰουλίου 1822 τὴν κραταιοτέραν Τουρκικὴν μοῖραν ποὺ ἐφάνη εἰς τὰς Ἑλληνικὰς θαλάσσας, καὶ διότι κατώρθωσαν κατόπιν νὰ ἐμποδίσουν μὲ τὸν Μακρὴν ἀπόβασιν εἰς τὴν Μαύρην Ἀλυκὴν (Τρικούπη Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς

Ἐπαναστ. Τόμ. Β' σελ. 228, 229). Τὸ κατόρθωμα ἐκεῖνο, ἂν, ὑπὸ ἔποψιν ἡρωϊσμοῦ, δὲν εἶναι κατώτερον τῶν 131 ὑπερασπιστῶν τῆς Κλεισόβης καὶ τῶν 100 τοῦ Χανιοῦ τῆς Γραβιάς, δὲν εἶναι ἀνώτερον ὥς πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν ὠφέλειαν; Ἡ ἄκαιρος πτώσις τοῦ Μεσολογγίου θὰ κατέστρεφε τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα, ὥς ἐν τέλει θὰ δείξωμεν. Καὶ μόνη δὲ ἡ προᾶξις αὕτη δὲν ἦτο ἱκανὴ νὰ ἀνυψώσῃ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν τὸ ὄνομα ἐκεῖ ποὺ δικαίως ἡ ἀθανασία ἔφερε τοῦ Τζαβέλλα καὶ τοῦ Ἀνδρούτσου τὰ δοξασμένα καὶ μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ γραπτὴ ἱστορία ἀποδίδει εἰς τὸν Μαυροκορδαῖον τὴν ἔμπνευσι τοῦ νὰ γίνῃ τὸ Μεσολόγγι τόπος ἀμύνης. «Ὁ Μαυροκορδαῖος, ὁ Μπότσαρης ὁ Τσόγκας, ὁ Μακρῆς καὶ ἄλλοι πιστοὶ ὀπλαρχηγοὶ κατέλαβον, λέγει ὁ Γρικούπης, (μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Πέτα) διαφόρους θέσεις ἐπ' ἐλπίδι ἀντιστάσεως, ἀλλ' ἀδύνατοι ὄντες ἐνώπιον τόσων δυνάμεων ἠναγκάζοντο ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ ἐχθροῦ νὰ ὑποχωρῶσιν. Ἡ τελευταία θέσις, ἣν κατέλαβον, ἦτο τὸ Κεφαλόβρυσον δύο ἡμισυ ὥρας μακρὰν τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου διέμειναν 4 ἡμέρας.

Ἀλλὰ καὶ ταύτην ἐγκατέλειψαν, ἐπελθόντων τῶν ἐχθρῶν τὴν 21ην Ὀκτωβρίου, καὶ ἐσκορπίσθησαν. Καὶ οἱ μὲν ἐντόπιοι ὀπλαρχηγοὶ ἀνέβησαν εἰς τὰ βουνά, ὁ δὲ Κίτσοις καὶ ὁ Μπότσαρης, οἱ μὴ ἔχοντες ἐπαρχιακὰς ὀπλαρχηγίας, εἰσῆλθον καταδιωκόμενοι ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν καὶ κακῶς ἔχοντες εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅπου εἶχε καταφύγει τέσσαρας ἡμέρας πρότερον καὶ ὁ Μαυροκορδαῖος...» Μηδὲν γενναῖον μηδ' εὐτυχὲς προσδοκῶντες οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ τὸν Μαυροκορδαῖον μετὰ τὰ πρὸ μικροῦ ἐν τῇ Αἰτωλοακαρνανίᾳ συμβάντα τὸν ἐσυμβούλευσαν νὰ μὴ κινδυνεύσῃ ἀνωφελῶς, ἀλλὰ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ μέρη ἐκεῖνα. «Ἄν τὰ ἐγκαταλείψωμεν ἡμεῖς, ἀπεκρίθη ὁ Μαυροκορδαῖος, διέρχονται οἱ ἐχθροὶ ἀκωλύτως, κυριεύεται ἡ εἰσέτι δεινοπαθοῦσα Πελοπόννησος καὶ τὸ πᾶν ἀπόλλυται. Ἐγὼ θὰ ἀποθάνω ἐδῶ». «Καὶ ἐγὼ ἀνεφώνησεν ὁ Μᾶρκος». Οἱ λόγοι οὗτοι ἐχρησίμευσαν ὥς θεμέλιος λίθος τῆς ἐν Μεσολογγίῳ ἐγκαρτερήσεως.

Ἀλλὰ τοῦτο δὲν φαίνεται ἀληθές. Ἡ ἰδέα καὶ ἡ ἐπιμονὴ εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην ὀφείλεται εἰς τοὺς Μεσολογγίτας καὶ τὸν ἀρχηγὸν τῶν Ραζῆ Κότσιαν. Ὁ Μαυροκορδαῖος ἐθεώρησεν ἀπ' ἀρχῆς ἀδύνατον τὴν ἐν Μεσολογγίῳ ἄμυναν. Καθ' ὃν χρόνον οἱ Μεσολογγῖται ὠχύρωνον ἰδίαις αὐτῶν δαπάναις τὴν πατρίδα τῶν, ὁ Μαυροκορδαῖος ἔγραφε πρὸς τὸν Ἀρχι-

στράτηγον τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Γεωρ. Νικολοῦ, τὸν Βαρνακιώτην. «Πόσον μὲ ἐτάραξεν ἡ διάλυσις τοῦ στρατοπέδου τοῦ Πλατάνου εἶναι ἀδύνατον νὰ σὲ τὸ περιγράψω καὶ μάλιστα ὅταν εἶδα τὸ μωρὸν καὶ ἀνόητον σχέδιον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Μεσολογγίου, ἔγεινα ἄλλος ἐξ ἄλλου. Ἐγραψα καὶ εἰς τὸν Μακρῆν καὶ εἰς ὅλους ὅσους ἐστοχάσθην νὰ γράψω ἀποδεικνύων ὅτι τὰ φυσικὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα πρόπει νὰ διαφεντεύσωμεν, εἶναι ἡ Λαγκάδα καὶ τὸ Ξηρόμερον καὶ ὅταν δὲν ἡμπορέσωμεν νὰ βασταχθῶμεν εἰς τὰ γεφύρια, τὰ περάσματα τοῦ ποταμοῦ καὶ τὰ δυνατὰ μέρη τοῦ Βλοχοῦ καὶ ὅχι ἐν ταῖς χώραις ὅπου καὶ δέκα χαντάκια ἂν κάμωμεν δὲν κατορθώνομεν τίποτε». Ἄλλ' οὔτε καὶ ὅταν ἐπῆγεν εἰς τὸ Μεσολόγγι μετέβαλε γνώμην, διότι ἄλλως εἶχε καιρὸν νὰ εἰδοποιήσῃ εἰς Κεφαλόβρυσον τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς, ὅπως συγκεντρωθοῦν καὶ αὐτοὶ ἐκεῖ. Εἰς Μεσολόγγι εἶχε μεταβῇ τὴν 17ην καὶ οἱ ἀρχηγοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ Κεφαλόβρυσον τὴν 21ην. Εἶχε γίνεи μάλιστα πρότασις ἀπὸ τὸν Βλαχόπουλον νὰ καταφύγουν εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀλλ' ἀπέκρουσε ταύτην ὁ Μᾶρκος καὶ ὑπερίσχυσεν.

Ὁ Μαυροκορδάτος εἶχεν εἰσέλθει εἰς Μεσολόγγιον ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς σωματοφυλακῆς τοῦ Κατσαρὸν μὲ 25 ὀπαδοὺς διὰ νὰ λάβῃ πλοῖον καὶ διαπεραιωθῇ εἰς Πελοπόννησον. Μετέβησαν δὲ κατόπιν αὐτοῦ ἐπὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ ὁ Κίτσος καὶ ὁ Μᾶρκος, οἱ μὴ ἔχοντες ἐπαρχιακὰς ὀπλαρχηγίας, μὲ 33 ὀπλοφόρους «κακῶς ἔχοντες». Οἱ δὲ Μεσολογγῖται τοὺς ἐκράτησαν, τοὺς ἐνειψύχωσαν καὶ τοὺς ἔπεισαν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐκεῖ ἀμύνης. Οἱ Τούρκοι μὲ δύναμιν 12.000 ἀνδρῶν στρατοπεδεύουν ἔξωθι τοῦ Μεσολογγίου τὴν 21ην Ὀκτωβρίου 1822, τοὺς ἠκολούθει δὲ ὁ Βαρνακιώτης, ὁ Γῶγος, ὁ Ράγκος, ὁ Ἰσκος καὶ ὁ Βαλτινός. Ἐνῷ διὰ θαλάσσης τοὺς πολιορκεῖ ὁ Ἰσούφης. Καὶ τὰς πολυαρίθμους αὐτὰς δυνάμεις 300 Μεσολογγῖται ὑπὸ τὸν Ραζῆ-Κότσικαν μὲ τοὺς 60 ὀπαδοὺς τοῦ Μάρκου, τοῦ Κίτσου καὶ τοῦ Κατσαροῦ ἐπολέμησαν ἐπὶ δύο ἡμερόνυχτα καὶ ἐξηνάγκασαν, ἵνα σκεφθοῦν περὶ συνθηκολογίας. Λίδεται οὕτω καιρὸς καὶ καταφθάνουν ἐπικουρίαι. Ὑδραϊκὰ πλοῖα λύουν τὸν διὰ θαλάσσης ἀποκλεισμόν, προστίθενται καὶ ἄλλα Σπεισιώτικα, καταφθάνει πλοῖον ἐκ Λιβόρου μὲ πολεμοφόδια, τὰ ὁποῖα ὁ Ραζῆ-Κότσικας εἶχε παραγγεῖλει καὶ πληρώσει ἐξ ἰδίων του (ἔχω τὰ περὶ τούτου ἔγγραφα εἰς χεῖράς μου), καὶ προσέρχονται εἰς τὸ Μεσολόγγι δισ-

χίλιοι περίπου όπλοφόροι (τὸ πλεῖστον Πελοποννήσιοι καὶ ἐλάχιστοι Στερεοελλαδίται) ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην, Ζαῖμην, Δηλιγιάννην, Λόντον, Μακρῆν καὶ Τσόγκαν. Καὶ οὕτω τὸ Μεσολόγγι αἰσθάνεται ἀρκετὰς τὰς δυνάμεις τοῦ νὰ πολεμήσῃ. Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν ποὺ ἠκολούθουν τὸν ἐχθρὸν εἶδομεν τὸν Βαρνακιώτην, τὸν τέως ἀρχιστράτηγον τῆς Δυτ. Ἑλλάδος, καὶ τὸν στρατηγικώτερον ταύτης νοῦν. Μετὰ τὴν ἀτυχῇ ἐκβασιν τῆς ἐκστρατείας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εἶχε κριθῇ ἀναγκαῖον νὰ μεταβῇ εἰς τὸν ἐχθρὸν νὰ διαπραγματευθῇ εἰκονικῶς τὴν ὑποταγὴν τῶν κατοίκων, ὅπως οὕτω δοθῇ καιρὸς καὶ ἐτοιμασθῇ ἀξιόμαχος δύναμις. Πρὸς τοῦτο εἶχε λάβει ἔγγραφον ἀπὸ τὸν Μαυροκορδάτον καὶ τοὺς προύχοντας τοῦ Μεσολογγίου καὶ Ξηρομέρου καὶ μετέβη εἰς Ῥατιαν. Ὁ Μαυροκορδάτος, ἀφ' οὔτου ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶχε συνδεθῇ στενώτατα μὲ τὸν Βαρνακιώτην. Ἀλλ' ὅταν ἔπαυσαν νὰ εἶναι σύμφωνοι καὶ ἔστρεψε τὰς βλέψεις πρὸς τοὺς Σουλιώτας, ἐσκέφθη νὰ τὸν ἐξοντώσῃ. Πάθημα, τὸ ὁποῖον καὶ ἄλλαι κορυφαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος ὑπέστησαν. Ἐπωφελεῖται τῆς ἀπουσίας τοῦ καὶ τὸν κηρύσσει προδότην, σκοπῶν δὲ νὰ δώσῃ τὴν θέσιν τοῦ εἰς τὸν Μάρκον Μπότσαρην πείθει τὸν Β. Ν. Βουδούρην, ἀντιπρόεδρον τῆς Βουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ προτείνει εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὴν 11 8)βρίου νὰ διορισθῇ ἀρχηγὸς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ὁ Μάρκος ἀντὶ τοῦ ἐπαράτου Βαρνακιώτου.

Ὁ Βαρνακιώτης θυμωθεὶς παραμένει πλησίον τῶν Τούρκων καὶ δὲν ἐπανέρχεται νὰ διεκδικήσῃ καὶ εὖρη τὸ δίκαιόν του. Ἐν τούτοις δὲν ἐλησμόνησε τὴν ἀποστολὴν του. Αὐτὸς ἔπεισε τὸν Βρυώνην, ὅπως μὴ κυριεύσῃ ἐξ ἐφόδου τὸ Μεσολόγγι, ὅταν τὸ ὑπερήσπιζον μόνον 360 ἄνδρες, ἀλλὰ διαπραγματευθῇ τὴν παράδοσίν του, ἕως ὅτου ἔλθουν αἱ ἄνωθι ἐπικουρίαι, καὶ αὐτὸς κατήγγειλεν εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὴν ἀνάβασιν ποὺ ἐμελέτησαν νὰ κάμουν οἱ Τούρκοι τὴν νύκτα τῶν Χριστουγέννων, ὅποτε θὰ ἦσαν οἱ πολιορκούμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὅχι εἰς τὰς ἐπάλξεις τοῦ Φρουρίου καὶ εἰδοποιηθέντες οὕτω εὐρέθησαν εἰς τὰς θέσεις των ἀποκρούσαντες τὴν νυκτερινὴν τῶν Τούρκων ἔφοδον. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ἐγκατέλειψαν τὸν Βρυώνην οἱ ὀπλαρχηγοὶ Βάλτου Ράγκος, Ἰσκος καὶ Βαλτινός, διὰ τοὺς ὁποίους διεδόθη ὅτι κατέλαβον τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους. Ἐπίσης διεδόθη ὅτι ἤρχετο ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα νὰ τοὺς κτυπήσῃ ὁ Ὀδυσσεύς. Φοβηθέντες οὕτω οἱ Τούρκοι καὶ δεκα-

τιζόμενοι ἀπὸ τοὺς πυρετοὺς ἔλυσαν τὴν πρώτην πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1922.

Γ'

Ἀλλὰ καὶ τὴν δόξαν τοῦ Μεσολογγίου ἡ γραπτὴ ἱστορία δὲν τὴν ἀπένευμεν εἰς ἐκείνους πρὸς περισσότερον ἀνήκει. Τὴν ἐπῆραν ὅλην οἱ Μποτσαραῖοι. Τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν τοῦ Larouss εἰς τὰς ἐτησίους ἐκδόσεις του ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναγράφῃ στερεοτύπως. «Μεσολόγγι, πόλις ἐπίσημος διὰ τὴν ἄμυναν, ἣν ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης ἀντέταξε κατὰ τῶν Τούρκων τὸ 1822 καὶ 1823». Ἐνῶ χωρὶς νὰ προσκρούσω εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, πρὸς αἰσθάνομαι διὰ τὸν θάνατον τὸν ἡρωϊκὸν τοῦ Μάρκου, διὰ τὴν ἡρωϊκὴν τοῦ Νότη σύνεσιν καὶ τὰς ἡρωϊκὰς τῆς οἰκογενείας του ὑπηρεσίας καὶ θυσίας, ἐπαναλαμβάνω ὅτι ὁ μὲν Μᾶρκος μὲ ὀλίγους ἄνδρας εὐρέθη τυχαίως εἰς τὴν πρώτην τοῦ Μεσολογγίου ἀντίστασιν, ὅτι ἡ ἀπόφασις τοῦ νὰ μὴ ἀφήσῃ τὸ Μεσολόγγι τὸν Τούρκον νὰ διέλθῃ καὶ ἡ ἀρχικὴ ταύτης ἐκτέλεσις ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, καὶ ὑποστηρίζω μὲ πλήρη πεποίθησιν ὅτι ὑπὸ ἔποψιν πολεμικῶν ἐν Μεσολογγίῳ ὑπηρεσιῶν ἡρωϊκώτεροι ἀπὸ τὸν Νότην καὶ τὴν ὁμάδα του ἀνεδείχθησαν οἱ Μεσολογγῖται, οἱ Τζαβελλαῖοι, ὁ Μακρῆς καὶ ἄλλοι, ὅτι ἄνευ τῶν χρηματικῶν θυσιῶν τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ χωρὶς τὴν πεφωτισμένην καὶ πατριωτικὴν διάνοιαν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ραζῆ-Κότσικα δὲν θὰ ἤμποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ τὸ Μεσολόγγι τῆς δόξης καὶ τοῦ θριάμβου.

Καὶ ἐν τῇ ἀκροθιγῶς γενομένη καὶ τῇ γενησομένη ἀφηγήσει τῆς ἱστορίας του θὰ τὸ ἀνεύρητε, ἐλπίζω.

Ὁ Τρικούπης ἀναγράφει ὅτι ἡ Ἐθνοσυνέλευσις τιμῶσα τὸν Μαυροκορδάτον διὰ τὴν ἐν Μεσολογγίῳ διαγωγὴν του προϋπήντησε προσερχόμενον (Ἱστορ. Τρικούπη τόμος Γ' σελ. 37). Ἀλλ' ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς τῆς Αἰγύπτου θέλων νὰ καθαρίσῃ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος τοῦ υἱοῦ του Ἰμπραήμ ἀπέστειλε διὰ τοῦ Κυπρίου Χαμολέοντος ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην, Θ. Κολοκοτρώνην, τὸν Γεωργ. Σισίνην καὶ τὸν Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσικαν ὑποσχόμενος δόξαν, πλοῦτη καὶ τιμὰς, ἂν τοῦ παρέδιδαν τὴν Ἑλλάδα. Ποῖος ἄλλος λόγος συνέτρεχε νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ὁ Ραζῆ-Κότσικας μαζί μὲ

τάς κορυφὰς τῆς Πελοποννήσου παρὰ ἡ ἔγκυρος γνώμη τοῦ ἐχθροῦ ὅτι εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ ἀντίστασις καὶ ἡ μὴ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Χαμολέον συλληφθεὶς παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Ραζῆ-Κότσικα εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ ἐδικάσθη ἐν Ναυπλίῳ (ὁλόκληρος ἡ δικογραφία αὕτη εὕρσκεται εἰς τὰς χειρὰς μου).

Ἐκαστον ἔτος ἡ Τουρκία ἡτοίμαζε καὶ νέαν κατὰ τῆς Δυτ. Ἑλλάδος ἐκστρατείαν. Τὸ 1823 ἀποστέλλει δύο σώματα ἐκ 16000 ἀνδρῶν ἐν ὅλῳ. Τὸ ἐν ὑπὸ τὸν Μουσταῖν πασσᾶν εἰσβάλλει διὰ τῆς Εὐρυτανίας καὶ τὸ ἄλλο ὑπὸ τὸν Ὁμέρ Βρυώνην διὰ τοῦ Βάλτου.

Τὸ σῶμα τοῦ Μουσταῖ τὸ ἀφήνουν νὰ διέλθῃ ἀνενόχλητον οἱ ἀρματωλοὶ τοῦ Ἀσπροποτάμου καὶ τῶν Ἀγρᾶφων, ἀλλ' εἰς τὸ Καρπενῆσι ἐπιπίπτουν κατ' αὐτοῦ οἱ Σουλιῶται καὶ φονεύεται ὁ Μᾶρκος εἰς τὴν νυκτερινὴν μάχην τοῦ Κεφαλοβρύσου, τὸ δὲ σῶμά του ὑποχωρεῖ εἰς τὸν Βλοχόν, διὰ νὰ ἀναλάβῃ ἀπὸ τὰς ἀπωλείας ποὺ ὑπέστη. Ἀλλ' οἱ Τσαβέλλαῖοι μὲ τὸν Σαδήμαν, τοὺς Γιολδασσίους, τὸν Νικολὸν Κοντογιάννην καὶ μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Λόντου ὑπὸ τὸν Ροδόπουλον, δισχίλιοι ἐν ὅλῳ, ἀναμένουν τὸν Μουσταῖν εἰς τὴν Καλιακούδαν.

Γενναίως κατ' ἀρχὰς ἀνθίστανται, ἀλλὰ κυκλωθέντες ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν τὸν διασποῦν καὶ ὑποχωροῦν εἰς τὸ Μεσολόγγι.

Ὁ Μουσταῖς προχωρῶν συναντᾷ τὸν Βρυώνην, ὁ ὁποῖος ἀτουφέκιστος εἶχε διέλθῃ τὸ Μακρινόρος καὶ κατεβαίνουν μαζὶ εἰς τὸ Αἰτωλικὸν καὶ τὸ πολιορκοῦν. Εἰς τὸ Μεσολόγγι δὲν ἐπροχώρησαν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ τὴν πολιορκίαν ἔλυσαν τὴν νύκτα τῆς 30 Νοεμβρίου ἐπανελθόντες εἰς τὰ ἴδια.

Δ'

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1824 νέα ὑπὸ τὸν Βρυώνην ἐτοιμάζετο ἐκστρατεία. Ἀλλ' ὁ Ὁμέρ ἀτυχέστερος αὐτὴν τὴν φορὰν φθάνει μόνον μέχρι τοῦ Καρβασαρά, καὶ τὴν 6ην Νοεμβρίου ἐπιστρέφει εἰς τὴν πατρίδα του. Ὡστε τὸ Μεσολόγγι μένει ἀπὸ τὸ 1823 ἐλεύθερον.

Ἀλλ' ἐπιέζετο ἀπὸ φοβερώτερον ἐχθρόν. Ἡ κυβέρνησις ἦτο ἀνίκανος νὰ διαθρέψῃ τὰ στρατιωτικὰ σώματα, τὰ ὁποῖα ἐξοικονομοῦντο μὲ τὰς προσόδους τῶν ἐπαρχιῶν των. Οἱ Σουλιῶται ὅμως, τῶν ὁποίων ἐκατεστράφη ἡ ἡρωϊκὴ πατρίς καὶ ἐστεροῦντο τοιούτων προσόδων, κατέφυγον μετὰ τὰς μάχας τοῦ Καρπενησίου καὶ τῆς Καλιακούδας εἰς τὸ Με-

σολόγγι, ὅπου ἐτρέφοντο ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτες. Οὗτοι ἐπίσης διέτρεφον καὶ τῶν ἄλλων ὀπλαρχηγῶν τὰ σώματα, ὅταν, ἐπικειμένης πολιορκίας, κατέφυγον ἐκεῖ. Ἄλλ' οἱ Σουλιῶται ὑποθαλπόμενοι ἀπὸ τὸν διευθύνοντα τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα Μαυροκορδαῶν, εἰς τὴν ἐχθρότητα τοῦ ὁποίου εἶχον ὑποπέσει οἱ Μεσολογγῖται, ἔγιναν ἀληθεῖς τοῦ τόπου μάστιγες. Δὲν ἤρκει δὲ ὅτι ἐτρέφοντο ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ Μεσολογγίου, ὅτι ἐμισθοδοτοῦντο ἀπ' αὐτὴν, ὅτι ἔβγαλαν τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὰ σπίτια των, διὰ νὰ μείνουν αὐτοὶ, ὅτι ἀφῆρουν διὰ τῆς βίας τὴν ξυλικὴν τῶν σπιτιῶν διὰ νὰ θερμανθοῦν καὶ κατασκευάσουν τὸ φαγητόν των, ἀλλ' ἐζήτουν ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτας καὶ τοὺς μισθοὺς των, ἀφ' ἧς ἐπάτησαν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔδαφος, καὶ τοὺς ἐξύβριζον καὶ ἐφέροντο ἀναιδῶς πρὸς τὰς γυναῖκάς των, ἐπροκάλουν καθ' ἐκάστην ἔριδας καὶ ταραχάς. Καὶ διὰ νὰ ἐξυβρίσουν τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, ἐπῆγαν καὶ κατέλυσαν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς του. Ὁ κόμης Γάμβας, ὁ γραμματεὺς τοῦ Βύρωνος, ὡς ἐξῆς διηγεῖται τὴν σκηνὴν εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του.

«Ἦκούσαμεν πιστολισμοὺς καὶ ἐμάθαμεν ὅτι οἱ Σουλιῶται ἦλθον μετὰ τοὺς ἐντοπίους εἰς χεῖρας, διότι κατέλυσαν εἰς οἰκίας ἀπόντων τῶν οἰκοδεσποτῶν, οἱ ὅποιοι, ὅταν ἐπῆγαν καὶ ἠθέλησαν νὰ τοὺς διώξουν, συνεπλάκησαν, ἐγενικεύθη δὲ ἡ συμπλοκὴ καὶ ἐφονεύθη ἓνας Μεσολογγίτης καὶ μεθ' ἡμέρας ἀπέθανε ἓνας Σουλιώτης ἀπὸ τὰ τραύματα ποὺ ἔλαβε. Πολλοὶ δὲ ἄλλοι ἐπληγώθησαν σοβαρῶς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Φροντιστὴς τοῦ πολέμου, ἄνθρωπος πολὺ σέβας ἐμπνέων (*très respectable*). Ἡ πόλις συνεταράχθη καὶ πολλοὶ ἐπίστευαν ὅτι τὸ κίνημα ἦτο προμελετημένον καὶ ὅτι ὑπῆρχε συνωμοσία κατὰ τῆς ἀσφαλείας τῆς πόλεως». Φροντιστὴς τοῦ πολέμου ἦτο ὁ Μῆτρος Δεληγιώργης καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι αὐτὸς εἶχε μεταβῆ διὰ νὰ ἀποδιώξῃ τοὺς Σουλιώτας ἀπὸ τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς τοῦ Ραζῆ-Κότσικα, ὅπου ἐπληγώθη εἰς τὴν ἀριστεράν του χεῖραν, ἣ ὁποία ἔμεινε ἔκτοτε ἄχρηστος. Τοὺς καταγγέλλει προσέτι ὁ Γάμβας ὡς ἐπιφόβους διὰ τοὺς κατοίκους, οἱ ὅποιοι παρεπονοῦντο, λέγει, ὅτι τοὺς εἶχον κάμει περισσότερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους κακά. Κατακρίνει δὲ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν Σουλιωτῶν τὸν Νότην, ὅστις διὰ νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν του μετήρχετο, λέγει, πᾶν μέσον διὰ νὰ ἐξαχρειώσῃ (*débaucher*) τοὺς στρατιώτας τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν. Οἱ δὲ ἀπεσταλμένοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὴν συγκροτηθεῖσαν εἰς τὸ Αἰτωλικὸν

συνέλευσιν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23 Δεκεμβρίου 1824 «ἐπαράστησαν διὰ λόγου τὰς πολυειδεῖς ζημίας καὶ τὰς ἐνοχλήσεις, ὅσας κατὰ καιροὺς ὑπέφερον ἐκ μέρους διαφόρων Σουλιωτῶν» καὶ οἱ Μεσολογγῖται διὰ τῆς ἀπὸ 28 Ἰανουαρίου 1825 ἀναφορᾶς των πρὸς τὴν Διοίκησιν τοὺς παριστοῦν «βιαιοτέρους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς» καὶ λέγουν ὅτι «ὅσα κακὰ δὲν ἐδοκίμασαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατὰ δυστυχίαν τὰ ἐδοκίμασαν ἀπὸ αὐτούς».

Ὅμοίαν δὲ συμπεριφορὰν ἐτήρησαν καὶ πρὸς τὸν Βύρωνα, ὃ ὁποῖος μὲ τὸν Στάνχωπ καὶ τὸν Γάμβαν ἐζήτησαν διὰ τοῦτο νὰ φύγουν ὁριστικῶς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (καὶ ἂν αὐτὸ ἐγίνετο, ποίαν δυσμενῆ τροπὴν θὰ ἐλάμβανεν εἰς τὴν Εὐρώπην τοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ πνεῦμα!) καὶ ἔμειναν, ἀφοῦ ἀπεμακρύνθησαν ἐκεῖθεν οἱ Σουλιῶται λαβόντες ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτας 3000 τάλληρα. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βύρωνος ἐπανῆλθον οὗτοι εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀλλ' ἀπεδιώχθησαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους.

Ὁ Βύρων μεταβὰς εἰς τὸ Μεσολόγγι τὴν 24 Δεκεμβρίου 1823 ἀπέθανεν ἐκεῖ τὴν 7ην Ἀπριλίου τοῦ 1824. Κατὰ δὲ τὴν γενομένην ἐκφορὰν τοῦ λειψάνου του ὃ μέγας τῆς ἐπαναστάσεως ρήτωρ Σπυρ. Τρικούπης, ἀπήγγειλεν εἰς ὥραίαν δημοτικὴν γλῶσσαν τὸν συγκινητικώτερον καὶ ἐνθουσιωδέστερον λόγον, ποὺ ἔχει ἐν Ἑλλάδι ἀκουσθῆ. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι ἐπιχείρημα διὰ τοὺς θεωροῦντας τὴν καθαρεύουσαν ὡς ρητορικὴν γλῶσσαν.

Τὸ σῶμα τοῦ Βύρωνος ταριχευθὲν μετεφέρθη εἰς Ἀγγλίαν, ἀλλὰ τὰ σπλάχνα του ἐτάφησαν εἰς τὸν κῆπον τῶν Ἡρώων, ἐκεῖ ποὺ εἶχεν ἐνταφιασθῇ ὁ Κυριακούλης μεταφερθεὶς ἀπὸ τὴν Σπλάνισαν καὶ ὁ Μᾶρκος ἀπὸ τὸ Καρπενῆσι. Οὕτω δὲ τὰ δοξασμένα τέκνα τῶν πολεμικῶν βουνῶν τῆς Μάνης καὶ τοῦ Σουλίου καὶ ἡ μεγάλη τοῦ ποιητοῦ καρδιά ἐγκαινίασαν τὸ ἱερὸν τοῦτο ἄλσος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅπου τόσοι δοξασμένοι ἥρωες εὗρηκαν τὴν αἰωνίαν ἀνάπαυσιν.

Ε'

Ἡ Πύλη ἀπέδωκε τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτυχίας τῆς εἰς τὴν ἀνικανότητα τοῦ Βουώνη καὶ διώρισε νέον Ρούμελη Βαλεσῆν τὸν Ρεσῆτ Μεχμέτ πασσᾶν, τὸν καὶ Κιουταχῆν, τοῦ ἔδωκεν ἄφθονα μέσα διὰ νὰ στρατολογήσῃ καὶ τὸν κατέστησε προσωπικῶς ὑπεύθυνον διὰ τὴν πτῶσιν

τοῦ Μεσολογγίου. Ὅθεν ἐξεκίνησε μὲ δύναμιν 40000 περίπου ἀνδρῶν. ἅ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους ἐγκατελείφθησαν ἀμαχητὶ ἀπὸ τοὺς ταχθέν-
τας ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως νὰ τὰ φυλάξουν Νότην Μπότσαρην, Σούκαν
καὶ Σπῦρο-Μήλιον, ἡ Δυτικὴ Ἑλλάς ὑπεχώρησεν, ἐνῶ τὸ Μεσολόγγι
φοβόν, ὥς πάντοτε, τὸν εἶδε στρατοπεδεύοντα πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πό-
λεως τὴν 18ην Ἀπριλίου 1825. Βραδύτερον τὴν 26ην Δεκεμβρίου τοῦ
1826 ἦλθεν εἰς βοήθειαν τοῦ Κιουταχῆ ὁ Μπραΐμης μὲ μεγάλην δύνα-
μιν ἀνδρῶν, ὑπερήφανός διὰ τὰ πρόσφατα εἰς τὴν Πελοπόννησον κα-
τορθώματά του καὶ καυχώμενος διὰ τὴν εὐκολίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ὑπεχώ-
ρησαν εἰς τὴν ὁρμὴν του τὰ Μεσσηνιακὰ φρούρια.

Ἡ Κυβέρνησις εἶχε διορίσει τοὺς βουλευτὰς Παπαδιαμαντόπουλον,
Καναβὸν καὶ Θέμελην, διὰ νὰ διέπουν τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἐγκα-
τεστάθησαν εἰς Μεσολόγγι ἀπὸ τῆς 12ης τοῦ μηνός. Ὁ Καναβὸς μετ'
ὀλίγον ἐπέστρεψεν εἰς Ναύπλιον, ὁ Θέμελης ἀπέθανε τὴν 26 Μαρτίου
1826 καὶ μόνος μέχρι τέλους ἔμεινε ὁ Παπαδιαμαντόπουλος πεσὼν εἰς
τὴν ἔξοδον. Χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνδρός εἶναι ὅτι, ἐνῶ εἶχε μεταβῆ δι'
ὑπηρεσίαν εἰς Ζάκυνθον τὰς τελευταίας τῆς πολιορκίας ἡμέρας καὶ τὸν
παρεκίνουν νὰ μείνῃ, διότι ἀνεμένετο ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου, ἐπρο-
τίμησε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν θέσιν του καὶ νὰ ταφῇ ἐκεῖ. Καίτοι στρατιω-
τικοὶ ἀρχηγοὶ Δυτικοελλαδίται ἔφυγον ἀνεπιστρεπτὶ ἀπὸ τὴν πολιορκουμέ-
νην πόλιν.

Οἱ ἐντὸς τῆς πολιορκηθείσης πόλεως ὀπλοφόροι, οἱ ἀπ' ἀρχῆς εὗρε-
θέντες καὶ οἱ κατόπιν συρρεύσαντες, ἀνῆλθον εἰς 4000 περίπου ὑπὸ ἀρχη-
γοὺς τὸν Νότην Μπότσαρην, Κίτσον Ἰζαβέλλαν, Ν. Στουρνάραν, Γ.
Κίτσου, Μ. Κοντογιάννην, Χ. Φωτομάραν, Γιαν. Σουλτάνην, Α. Βεΐκον,
Ν. Ζέρβαν, Α. Ἰσκον, Γ. Βαλτινόν, Βασ. Α. Χασάπην, Γεροθανάσην,
Γιαν. Στάϊκον, Νικολὸν τοῦ Δημο-Τσέλιου, Ἀπ. Κουσούρην, Τούσιαν
Ζέρβαν, Ἰω. Σούκαν, Κ. Βλαχόπουλον, Σπ. Μήλιον, Γ. Βάγιαν, Χρ.
Χατζη-Πέτρον, Φ. Μπόμπαρην, ὅλους ἐκ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τὸν
ἀνδρεῖον Πελοποννήσιον Νικήταν Σταματελόπουλον, ὁ ὁποῖος ὅμως
ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του τέλει Ἰουλίου. Μεταξὺ τῶν τετρακιςχι-
λίων ὀπλοφόρων περιλαμβάνεται καὶ τῶν ἐντοπίων τὸ σῶμα καὶ τῶν
Ζυγιωτῶν ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ τούτων ἐπαρχίας. Τούτων ἀρχηγὸς ἦτο ὁ
Δημ. Μακρῆς, ὁ ἀνδρεῖος ἀρματωλὸς τοῦ Ζυγοῦ, ὁ οὐδέποτε προσκυ-

νήσας τοὺς Τούρκους, τῶν Μεσολογγιτῶν ὁ Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσικας ἔχων ὑπαρχηγὸν τὸν ἀδελφόν του Γιαννάκην, τοῦ δὲ Ηυροβολικοῦ ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Μῆτρος Δεληγιώργης, ὅστις ἦτο καὶ φρούραρχος Μεσολογγίου.

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Μακροῦ ἀνήρχοντο εἰς 450, ὅλοι ἐμπειροπόλεμοι καὶ ἀντάξιοι τοῦ ἀρχηγοῦ των. Οἱ δὲ ἐντόπιοι εἰς 922 περίπου, ἐξ ὧν εἰς τὶς τάμπιες ἦσαν 422 πεζοὶ καὶ 240 πυροβοληταί, εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ Προκοπάνιστον 150, εἰς τὴν μικτὴν φρουρὰν τῆς Κλεισόβης 50 καὶ ἄλλοι 60 ἀπήρτιζον τὸ λεγόμενον σῶμα τῶν Γελεκσιδῶν, ἔχον ἀποστολὴν νὰ τρέχῃ καὶ βοηθῇ πᾶσαν κινδυνεύουσαν τάμπιαν. Εἰς τούτους δὲ πρόπει νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ Μεσολογγίτισσαι, ποὺ ἐλάμβανον μέρος εἰς ὅλας τὰς βοηθητικὰς ὑπηρεσίας τοῦ πολέμου, ὥς καὶ τὰ Μεσολογγιτόπουλα, τὰ ὅποια ἐκτὸς τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν ἐθριάμβευον καὶ εἰς τοὺς πετροπολέμους κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν, γράφει ὁ Σπῦρος Μήλιος, διεκρίθησαν κατ' ἐξοχὴν οἱ παῖδες, οἵτινες ἐνθουσιασμένοι ἦλθον νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν πόλεμον καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ πολέμου, ὅπου ἠδύναντο, δηλαδὴ εἰς τὸν πετροπόλεμον. Στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς εἶχε διορισθῇ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πολιορκίας ὁ Ν. Στουρνάρας, ὁ ὅποιος οἰκαιοθελῶς παρεχώρησε τὴν θέσιν του εἰς τὸν Ι. Τσόγκαν ἀρχὰς Ἰουνίου τὸν διεδέχθη ὁ Νότης Μπότσαρης. Ἀλλὰ προΐουσης τῆς πολιορκίας ἀνετέθη ἡ ἀρχηγία εἰς Ἐπιτροπὴν ἀπαρτιζομένην ἀπὸ τοὺς Νότην Μπότσαρην, Κίτσον Τζαβέλλαν, Ἀν. Ἰσκον, Ν. Στουρνάραν, Γ. Κίτσον καὶ Ἀθ. Ραζῆ-Κότσικαν. Καὶ ταύτης, ὥς καὶ τῆς Διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ δύναμις ἐνωρὶς ἐξέλιπε καὶ ἐσυγκεντρώθη ὅλη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἀθανασίου Ραζῆ-Κότσικα. Καὶ ἐπὶ τῆς ἀρχηγίας ἀκόμη τοῦ Νότη Μπότσαρη ὁ Σπῦρο-Μήλιος ἀναφέρει ὅτι, προκειμένου νὰ λάβῃ εἰς τινὰ ἔξοδον ὁ μόνος μηχανικὸς τότε τοῦ φρουρίου Ἰταλὸς Ραζιέρης, νομίζων ὅτι πρόπει νὰ ἐμποδισθῇ, ἀπετάθη εἰς τὸν στρατηγὸν Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσικαν, ὅπως τοῦ ἀναθέσῃ ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν, καὶ ὅχι εἰς τὸν Νότην, τὸ ὅποιον ἦτο φυσικόν, προκειμένου περὶ ξένου καὶ μάλιστα τοῦ μηχανικοῦ τοῦ φρουρίου.

Τὸ Μεσολόγγι ἐπροστάτευεν Μ ἡ ἀβαθὴς λιμνοθάλασσα καὶ πρὸς Β φρούριον λιθόκτιστον, προστατευόμενον ὑπὸ τάφρου, συγκοινωνούσης μὲ τὴν λιμνοθάλασσαν. Τὸ φρούριον, ποὺ κατεσκεύασαν οἱ Μεσολογγῖται

κατὰ τὴν πρώτην πολιορκίαν, ἐβελτιώθη μεταγενεστέρως ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου διὰ τοῦ Ράϊνεκ.

Ἀλλὰ τὸ 1824 ἐκρημνίσθη καὶ ἀνεγέρθη ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἐπὶ τῶν βάσεων ὑπὸ τοῦ Χίου ὀχυρωματοποιοῦ Μιχ. Κοκίνη, ὅστις εἰς κάθε προμαχῶνα ἔδωκε καὶ τὸ ὄνομα ἐνδόξου ἀνδρός. Οἱ προμαχῶνες ἀπὸ τῆς Α ἄκρας τοῦ φρουρίου ἔφεραν κατὰ σειρὰν τὰ ὀνόματα τοῦ Δρακούλη, Κ. Κανάρη, Σκενδέρμπεη, λόρδου Σίφιελδ, Μοντολιμπέρτου, Ρήγα, Μακρῆ, Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης, Α. Κοκίνη, ἐπισκόπου Ἰγνατίου, Μ. Μπότσαρη, Κοραῆ, Φραγκλίνου ἢ Τερσίμπιλε, Γουλιέλμου Τέλλου, Κουτσούκου, λόρδου Βύρωνος, Κυριακούλη καὶ ἀπέναντι ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους, ἐπὶ τῆς νήσου Μαρμαροῦς, τὸν προμαχῶνα Σαχτούρη. Δὲν ἦσαν ὅλοι τοῦ αὐτοῦ πολεμικοῦ εἴδους, ἀλλὰ κατὰ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ἐφημερίδα ἐκδιδομένην τότε εἰς Μεσολόγγι, ἄλλοι μὲν ἦσαν προτειχίσματα (bastiens), ἄλλοι πυργώματα (tours), ἄλλοι κανονοστάσια (batteries), ἓν μηνοειδὲς πρόφραγμα (lunette), ἡ περίφημος δηλαδή Λουνέτα, τὸ ἐπικινδυνωδέστερον σημεῖον τῆς ἀμύνης τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου ἐθριάμβευεν ὁ ξακουστός πυροβολητὴς Γουρνάρης, καὶ ἕτερον καρκίνοειδὲς πρόφραγμα (tenaille). Ἐκτὸς δὲ αὐτῶν εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς τῆς πολιορκίας κατασκευασθῆ κανονοστάσιον εἰς τὴν μικρὰν νήσον τοῦ Λιτροβιοῦ ΝΔ' τοῦ Μεσολογγίου, διαρκούσης ταύτης κατεσκευάσθησαν τρία ἕτερα, τὰ «Τοκελύ», «Νόρμαν» καὶ «Μιαούλη», καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Προκοπάνιστου καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ ἐχθρικοῦ στόλισκου εἰς τὴν λίμνην ἀνηγέρθησαν (12 Ἰουλίου 1825) ἑπτὰ ἑκα κανονοστάσια διὰ νὰ προστατεύουν τὸ Μεσολόγγι ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἦτο τὸ περίφημον τοῦ Ἀνεμομύλου (1).

(1) Τὸ φρούριον τοῦ Μεσολογγίου, ἀνακαινισθὲν ἐπὶ Ὀθωνος ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ παλαιοῦ, σφύζεται σήμερον ἐν μέρει μόνον. Ἀπὸ τοὺς προμαχῶνας ὑφίστανται οἱ εἰς τὸ κέντρον, ἀπὸ τοῦ Ἰγνατίου δηλ. μέχρι τοῦ Φραγκλίνου. Καραγωγεῖς εἶχον συλήσει τὸ χῶμα τῶν κανονοστασίων τοῦ Δρακούλη, τοῦ Κανάρη καὶ τοῦ Σκερντέμπεη, τὸ δὲ τοῦ Σεφιελδ, Μοντολιμπέρτου, Ρήγα, Μακρῆ, Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης καὶ Κοκίνη κατερρίφθησαν διὰ νὰ ἀνεγερθῶσιν ἐπ' αὐτῶν αἱ ἀποθῆκαι καὶ τὰ δύσοσμα τοῦ σιδηροδρόμου παραρτήματα καὶ τὰ τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, Κοτσιούκου, Βύρωνος καὶ Κυριακούλη ἀνέσκαψεν ὁ ἐργολάβος τῆς περιμετρικῆς ὁδοῦ, διότι τοῦ ἐχρειάσθησαν χώματα δι' ἐπίχωσιν, βραδύτερον δὲ εἰς τὴν θέσιν, πού ἦτο τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, ἀνηγέρθησαν δημόσιοι ἀπόπατοι καὶ εἰς τοῦ Κυριακούλη τὰ σφαγεῖα.

Τὸ φρούριον ἔφερεν 48 σιδηρὰ κανόνια, διαφόρου ὀλκῆς μέχρι 48 λιτρῶν καὶ 4 βομβόλους. Ἀλλ' εἶχε καὶ τὸ δοξασθὲν κανόνι, ποὺ ἐχάρισεν ὁ Ἰγνάτιος (Coulevrine) καὶ τὸ ὁποῖον ἐχειρίζετο ὁ γενναῖος πυροβολητὴς Ἀναγ. Ράπεσης, ὁ ἐπικληθεὶς διὰ τοῦτο Κουλοπρίνης. Ἐκτὸς ὅμως τῶν κανονοστασίων ὑπερήσπιζον τὸ φρούριον τέσσαρες κανονιοφόροι.

Τὸ φρούριον ἐπροστάτευεν ἀπὸ τὴν ξηρὰν τὸ Μεσολόγγι, κατὰ θάλασσαν δὲ ἡ ἀβαθὴς λιμνοθάλασσα, ἧς τοὺς κυριωτέρους εἰσπλους, τὸ Βασιλάδι καὶ τὸν Προκοπάνιστον ἐφύλαττον ἐπίσης, διορισθέντος φρουράρχου αὐτῶν τοῦ Ἀνασ. Παπαλουκά. Ἐπὶ τοῦ Βασιλαδίου ὑπῆρχε μικρὸν φρούριον ἀπὸ τὸν ἐποχὴν τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθέτησαν 14 κανόνια, ἐξ ὧν τὰ δύο τῶν 18 λιτρῶν καὶ τὰ λοιπὰ τῶν 12.

Ἐκαστος τῶν προμαχόνων ὑπερασπίζετο ὑπὸ πυροβολικοῦ καὶ πεζῶν. Τὸ πυροβολικὸν διευθύνετο ὅλον ἀπὸ Μεσολογγίτας, οἱ δὲ πεζοὶ εὐρίσκοντο ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν ὀπλαρχηγῶν, τοὺς ὁποίους ἠκολούθουν.

Ὀνομαστικὸν μητρώον τῶν πυροβολητῶν μὲ τοὺς προμαχῶνας, εἰς τοὺς ὁποίους ἕκαστος τούτων ὑπηρέτει, περιεσώθη εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Μήτρου Δεληγιώργη, ὁ δὲ Σπῦρο-Μήλιος εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του ἀναφέρει τὰς θέσεις, ὅπου σωματάρχαι τινὲς ἐτάχθησαν. «Ὅλον τὸν ἀγῶνα τὸν εἵχαμεν ὅσοι εἴμεθα τοποθετημένοι ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον Μοντολιμπέρτου ἕως τὸ ἕτερον τοῦ Κουτσιούκου, οἱ δὲ Στουρνάρης, Νότης, Κουσουργῆς, ὅπου ἦσαν εἰς τὸ τέλος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος, καὶ ὅσοι ἦσαν εἰς τὴν Μαρμαροῦν καὶ τὸ κανονοστάσιον Κυριακούλη καὶ λοιποὶ ἕως τὸ κανονοστάσιον Κουτσιούκου, εἰς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα, ἦσαν ἥσυχοι. Ὁ στρατηγὸς Νότης, ὅστις ἐτοποθετήθη εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ φρουρίου, εἰς τὸ δεύτερον κανονοστάσιον ἀπὸ τὸ τελευταῖον, ὅπου ἦτο εἰς τὴν ἀκροθαλασσιάν, ἐν ᾧ καὶ διότι ἦτο κέντρον τοῦ φρουρίου καὶ διότι ἦτο τὸ πλέον ἐπικίνδυνον καὶ διότι ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ ἀειμνήστου Μ. Μπότσαρη, ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ εἰς ἐκεῖνο τὸ κανονοστάσιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ στρατηγὸς Ἰσκος, ὁ Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσικας μὲ 400 Μεσολογγίτας καὶ ὁ Γιαννάκης Σούκας μὲ τὸ σῶμά του, καὶ οὕτω ὑπερασπίζοντο καὶ τὰ δύο κανονοστάσια Μ. Μπότσαρη καὶ Γ. Τέλλου», «συναγροικῆθημεν καὶ μετὰ τοῦ κυρίου Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσικα,

ὅστις ἦτον μὲ 400 εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν τῶν..... δηλ. εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπιαν».

«Οἱ στρατηγοὶ Κίτσοι Τζαβέλλας, Χρήστος Φωτομάρας, Γ. Βαλτινὸς μὲ περίπου τῶν 1200 ἀνδρῶν ἐτοποθετήθησαν, ὅπου ἦτο ἡ περισσοτέρα ἀνάγκη, δηλ. ὁ μὲν στρατηγὸς Τζαβέλλας ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Τερρίμπιλε (διότι εἶχε ἐκλεκτότερον σῶμα καὶ αὐτὴ ἡ θέσις ἦτον ἀναγκαιότερα), ὅπου ἐμεταθέσαμεν καὶ τὸ σῶμα τῶν Μεσολογγιτῶν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν κύριον Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσιαν (1). Οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἔδωκαν δείγματα τῆς καρτερίας καὶ γενναιοφυχίας τῶν. Ἄλλ' εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἔτι πλέον, διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν ἐκ τῶν πρώτων, ὅπου νὰ ριψοκινδυνεύουν οἱ πρώτοι εἰς τὰς μάχας, καὶ ὅπου ἠρίστευον, ὅπου ἐφύλαττον πάντοτε καὶ τὰς πλέον ἐπικινδύνους θέσεις καὶ ὡς πυροβοληταὶ εἰς τὰ κανονοστάσια καὶ μὲ τὰ τουφέκια ἐστέκοντο εἰς τὰς ἐπάλξεις, δίχως νὰ ἔχωσιν ἄλλο συμφέρον παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος. Ὁ δὲ Auguste Fabre [Histoire de siege de Messolonghi] προσθέτει. «Τὸ σῶμα τοῦ Γιαννάκη, ἀδελφοῦ τοῦ στρατηγοῦ Ραζῆ-Κότσιαν, συγκείμενον ἀπὸ τοὺς ἐνόπλους Μεσολογγίτας, ἦτο ἐκεῖνο πὺν ὑπέφερε περισσότερον». Καὶ πράγματι εἰς ὅλας τὰς ἐκάστοτε ἐξόδους ἐλάμβανον οὗτοι μέρος ἀφήνοντες τοὺς πλειότερους νεκροὺς καὶ ἐπιστρέφοντες μὲ τοὺς περισσότερους τραυματίας. Ὁ ὑπαρχηγὸς Γιαννάκης Ραζῆ-Κότσιαν εἶχε λάβει 4 πληγὰς, εἰς μίαν ἀνθυπόνομον πὺν κατεσκεύαζαν εἶχε συναντηθῆ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἔλθει μαζί τους εἰς τὰ χέρια, τραυματισθεὶς μὲ γιαταγάνι εἰς τὸ πρόσωπον. Ἐπολέμησαν δὲ οἱ Μεσολογγῖται εἰς τοὺς πλέον ἐπικινδύνους προμαχῶνας, τοὺς εἰς τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου εὗρισκομένους, εἰς τὰ κανονοστάσια δηλ. τοῦ Μάρκου Μπότσαρη (Μεγάλη τάμπια) καὶ τοῦ Φραγκλίνου, ὅπου ἐχύθη τὸ περισσότερον αἷμα, Μεσολογγιτῶν κατὰ τὸ πλεῖστον αἷμα, ὅπου ἐξεροράγησαν αἱ περισσότεραι ὑπόνομοι, ὅπου (εἰς τοῦ Φραγκλίνου) ἐδόθη κατόπιν τὸ ἐπώνυμον (Τερρίμπιλε) διὰ τὰς φρικώδεις μάχας, αἱ ὁποῖαι ἐσυγκροτήθησαν πρὸς

(1) Ὁ Σπύρο-Μήλιος, ὁσάκις ὁμιλεῖ περὶ Ραζῆ-Κότσιαν, προτάσσει πάντοτε τὸ «κύριος», τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν κάμνει διὰ κανένα ἄλλον ἀρχηγόν. Χαρακτηριστικὸν τῆς ἐπιβλητικότητος πὺν θὰ ἐνέπνεεν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μεσολογγιτῶν. Ὁ δὲ Σπύρο-Μήλιος εἶχε ζήσει καὶ σπουδάσει εἰς τὴν Ἰταλίαν.

ὑπεράσπισίν του, ὅπου ἐκερδήθησαν αἱ περισσότεραι μάχαι, καὶ τὸ ὁποῖον ὁ ὀχυρωματοποιὸς Κοκκίνης ὠνόμασε Πλατεῖαν τῆς Νίκης (Place de la victoire).

Αἱ δὲ χρηματικαὶ τῶν Μεσολογγιτῶν θυσίαι εἶναι ἀνώτεραι πάσης περιγραφῆς. Τὸ Δημοτικὸν Ταμεῖον ἦτο κενόν, διότι αἱ λίραι τοῦ Ἀγγλικοῦ δανείου εἶχαν καταναλωθῇ εἰς τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν. Ὀλιγοστάς δὲ βοηθείας ἔστειλε τοῦτο εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν, ταύτας δὲ ἀτάκτως καὶ ὅχι, ὅταν ἔπρεπε. Περισσότερον ἐβοήθησαν τὴν φρουρὰν οἱ ὁμογενεῖς τῆς Ζακύνθου. Ὅλας δὲ τὰς ἄλλας δαπάνας ὑπέστησαν οἱ Μεσολογγῖται, οἵτινες ἦσαν, ὡς εἶδομεν, πλούσιοι. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἐθυσιάσθη καὶ ἡ μεγάλη τοῦ Ραζῆ-Κότσικα περιουσία, διότι οὗτος ἀνήκων εἰς μίαν τῶν πλουσιωτέρων οἰκογενειῶν τοῦ Μεσολογγίου εἶχεν αὐξήσει τὴν περιουσίαν του μὲ τὴν μεγάλην προῖκα ποῦ ἔλαβε καὶ μὲ τὰς μεγάλας καὶ παντοειδεῖς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις, ποῦ ἐνήργει. Προκειμένου δὲ περὶ ἑνὸς πλοίου μὲ ἄλευρα, «τὸ ὁποῖον λέγει ὁ Σπῦρο-Μήλιος ὅτι ὁ κύριος Ραζῆ-Κότσικας ἔφερεν ἀπὸ τὸν Κάλαμον ἐξ ἰδίων του καὶ τὸ διένειμεν εἰς τὴν φρουρὰν», προσθέτει· «ἀλλὰ μήπως αὐτὰ μόνον τὰ χρήματα εἶχεν ἐξοδεύσει διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου ὁ ἑξοχος οὗτος πατριώτης;» Ἐπίσης καὶ ὁ Δεληγιώργης εἶναι γνωστὸν ὅτι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο πλουσιώτατος, ἐξάγεται δὲ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ὅτι στερηθεὶς τοῦ βαθμοῦ του, ὅταν ἦλθεν ὁ Κυβερνήτης, εἶχε περιέλθει εἰς δεινὴν πενίαν. Καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ τὰς παντοειδεῖς ἄλλας τῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ φρουρίου ἀνάγκας ἐθεράπευσαν ἀγογγύστως οἱ Μεσολογγῖται. Ὅλα τὰ ἀναγκαιοῦντα, λέγει ὁ Σπῦρο-Μήλιος, τὰ ἐπέρναμεν ἀπὸ τὰς ἀποθήκας τῶν δυστυχῶν ἐμπόρων, δίχως νὰ τοὺς δίδονται χρήματα, καὶ ἐν τοσούτῳ αὐτοὶ ἐλίμωτον τῆς πείνης. Ἐστειλε ποτὲ ἡ Διοίκησις ξυλακὴν, σανίδα, καρφιά, σίδηρον, φτυάρια, τσαπιά κλπ. Δίχως νὰ ἔχωσιν (οἱ Μεσολογγῖται) ἄλλο συμφέρον παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος, ἐπειδὴ αὐτῶν ἰδιαιτέρως δὲν τοὺς εἶχε μείνει τίποτε, καθότι τὸν ἐλαιοῦνά των τὸν εἶχε κόψει ὅλον ὁ ἐχθρὸς, τὰς σταφιδαμπέλους των ἐπίσης, ὅ,τι εἶχον εἰς τὰς ἀποθήκας, ἐφ' ὅσον ἐχρησίμευον διὰ τὸ φρούριον, τὸ εἶχον προσφέρει οἱ δυστυχεῖς ἀφ' ἑαυτοῦ των εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος, ὅ,τι εἶχον τροφὰς εἰς τὰ σπήτια των καὶ ταύτας τὰς ἐπροσέφερον, δὲν εἶχον ἄλλο πλεόν εἰ μὴ ὅσα ὀσπήτια δὲν εἶχε φθείρει τὸ τουρκι-

κὸν κανόνι, πλήν, ἐπειδὴ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ φρουρίου δὲν εἶχομεν ἄλλην ὕλην, ἐπρόσφερον καὶ τὰ σπήτια των διὰ νὰ τὰ κρημνίσωμεν καὶ πάρωμεν τὴν ἀναγκαίαν ὕλην». Ἡ δὲ Διευθυντικὴ Ἐπιτροπὴ πρὸς μὲν τὴν Διοίκησιν ἔγραφε· «περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια σπήτια κατεδαφίσθησαν καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ φρουρίου δὲν ἀπληντήθη», πρὸς δὲ τοὺς ἐν Ζακύνθῳ ὁμογενεῖς προσέειπε· «τὸ Μεσολόγγι κατεκρημνίσθη σχεδὸν εἰς τὸ ἥμισυ διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸ φρούριον».

Ὁ Τουρκικὸς στόλος εἶχεν ἀποκλείσει ταυτοχρόνως καὶ κατὰ θάλασσαν τὸ Μεσολόγγι, ἀλλὰ τὴν 23 Ἰουλίου τοῦ 1825 ἐτράπη εἰς φυγὴν ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου. Ἐκτοτε ἡ διὰ θαλάσσης συγκοινωνία ἦτο ἐλευθέρα μέχρι τῆς 23 Ἰανουαρίου, ὅποτε οὗτος μετὰ πολλὰς συγκρούσεις πρὸς τὸν Τουρκικόν, ἐπανελθόντα κατὰ τὸν Νοέμβριον 1825 ἰσχυρότερον, ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Ὑδραν. Ἀλλ' ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν εἶχε στείλει εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὰς ἀναγκαίας προμηθείας. Ἀφοῦ δὲ οἱ Τούρκοι ξαναέγιναν κύριοι τῆς θαλάσσης, τὸ ἀπέκλεισαν ἰσχυρότερον τὴν 17 Φεβρουαρίου 1826, εἰσήγαγον διὰ τοῦ Προκοπανίστου στολίσκον, ὅταν δὲ μετὰ μίαν ἑβδομάδα ἔπεσε τὸ Βασιλάδι, κατόπιν ὁ Ντολμᾶς καὶ τὸ Αἰτωλικόν, ὁλόκληρος ἡ λιμοθάλασσα περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, κατέσχον οὗτοι ὅλους τοὺς γνωστοὺς εἰσπλους καὶ ἐξήσκουν αὐστηρὰν φύλαξιν καὶ τίποτε δὲν ἠδύνατο νὰ εἰσέλθῃ πλέον εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν. Μόνην δὲ τὴν Κλείσοβαν προπύργιον εἰς τὴν Ἀἰσχάτιαν τῆς λιμοθάλάσσης ἐκράτησεν μέχρι τέλους εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων ἡ ὁρμὴ τοῦ δοξασθέντος μαζί της Κίτσου Τζαβέλλα. Ἀλλ' ἀνωφελῶς, διότι οὐδεὶς εἰσπλους ἐκεῖθεν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὸν Μάρτιον 1826 εἶχαν καταναλωθῇ ὅλα τὰ ἐν αὐτῇ τρόφιμα. Οἱ σκύλλοι, τὰ ποντίκια καὶ αἱ γάτες, πού ἐθεωροῦντο μέχρι τινὸς πολυτελὲς τροφή, καὶ ταῦτα ἔλειψαν. Ψάρια δὲν εὗρισκοντο εἰς τὴν λιμοθάλασσαν, διότι τὰ εἶχαν φυγαδεύσει τῶν πυροβόλων οἱ κρότοι, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀλίειαν τὰ ἐν αὐτῇ περιφερόμενα ἔνοπλα ἐχθρικά πλοιάρια. «Πολλὲς δὲ οἰκογένειες, λέγει ὁ Ἀρτέμιος Μίχος, ἤρχισαν νὰ τρέφονται ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ ἀποθνησκόντων συγγενῶν των». Ἀλλὰ καὶ ἐγὼ ἤκουσα γέροντα ἀγωνιστὴν νὰ λέγῃ ὅτι εἰς ἓν ἄκρον τῆς πόλεως, ὅπου πυκνωθεῖσα ἡ θάλασσα ἐσχημάτισαν ἄλμην, εἶχαν ἀποθέσει ἐντὸς τῆς

ἄλμης τὰ μηρία φονευθέντος Ἀράπη καὶ τὰ ἐχρησιμοποίησαν ὥς τροφήν των.

Μετὰ τῆς ἐλλείψεως τῶν τροφίμων εἶχε χαθῇ καὶ πᾶσα ἐλπίς σωτηρίας, ἀλλὰ τὸ σθένος τῶν πολεμιστῶν διετηρεῖτο ἀκμαῖον. Ἐν τούτοις μερικοὶ ἀρχηγοὶ εἶχον λιγοψυχήσει καὶ δελεασθῇ ἀπὸ τὰς προτάσεις τῶν Τούρκων, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχον ἔλθει εἰς ἀληθεῖς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ φρουρίου, καὶ μόνον ἡ γενναιοδωρία καὶ ἡ εὐστροφία τοῦ πνεύματος τοῦ Ραζῆ-Κότσικα, πείσαντος καὶ δωροδοκήσαντος δευτέρας τάξεως ἀρχηγούς, διὰ νὰ τοὺς ἔχη μὲ τὸ μέρος του, ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τοῦτον. Οἱ ἐπιζήσαντες ἔλεγον ὅτι ὁ κίνδυνος οὗτος εἶχε περισσότερον ἀπὸ δύο φορὰς ἐπιστῇ. Ἀλλ' αἱ γραφαὶ πληροφορίαι τοῦ Σπύρο-Μήλιου καὶ Ἀστ. Μίχου ἀναφέρουν δύο μόνον. Τὸ γεγονὸς τοῦτο πιστοποιῶν καὶ ὁ κ. Ζησίου (Τὰ Πάτρια, ἀριθ. 23, 1903) καὶ ἀποδίδων τὴν ματαίωσιν τῆς παραδόσεως εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν γράφει ὅτι ὁ Ραζῆ-Κότσικας «εἶχε καταστῇ ἡ ψυχὴ πλέον ἢ ἀκαταδάμαστος τῆς πόλεως».

Μαζὶ μὲ τὰς τροφὰς εἶχον ἐξαντληθῇ καὶ τὰ φάρμακα καὶ ἄλλος ἐχθρὸς μεγαλύτερος τοῦ Κιουταχῆ καὶ Μπραϊμη, ἡ πείνα καὶ αἱ ἀσθενεῖαι, ἔφερον εἰς ἀπόγνωσιν τὴν φρουράν, «οἱ δὲ πολιορκούμενοι, λέγει ὁ Τρικούπης, ρακοφοροῦντες, τετραχηλισμένοι, αἰχμηροὶ καὶ ἀπὸ τῆς πείνης καὶ ἀπὸ τῆς κακουχίας κατεσκελετευμένοι, ἦσαν δυσδιάγνωστοι καὶ πολλοὶ φασματώδεις· συχνάκις διὰ τὴν ἀκαθαροσίαν τῆς τροφῆς ἢ τὴν παντελῆ στέρησιν αὐτῆς ἐπιπτον τινὲς λιποθυμοῦντες κατὰ γῆς, ἀσθενεῖς καὶ τραυματαῖαι ἐστεροῦντο πάσης θεραπείας, πτώματα ἔκειντο ἐν τοῖς ὁδοῖς καὶ οἱ ἐπιζῶντες ἀνέπνεον τὴν ἀποφοράν των. Ἀλλὰ καὶ τοιαῦτα πάσχοντες ἐνεκαρτέρουν ἐλπίζοντες εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου, ἀνοίξαντος καὶ ἄλλοτε τὸν ἤδη κεκλεισμένον λιμένα. Ἀλλ' ἀφοῦ ἐβεβαιώθησαν ὅτι ὅλοι αἱ ἀγῶνές του ἐματαιώθησαν... ἀπελπίσθησαν καὶ ἐπεχείρησαν ἐπιχείρημα κινδυνωδέστατον καὶ ἐνδοξότατον. Ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιά, διῆλθον ὑπὸ τὸ πανσέληνον φῶς (τὴν νύκτα τῆς 10ης Ἀπριλίου 1826) καὶ ἐν μέσῳ ἀκοιμήτου πυρὸς ταφρεύματα, χαρακώματα, πυροβολοστάσια, τακτικὰ καὶ ἄτακτα στρατεύματα, εἰδότα τὴν ἔξοδόν των καὶ γρηγοροῦντα εἰς τὴν καταστροφὴν των, διότι εἶχε προδοθῇ τὸ σχέδιόν των εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐνῶ οἱ πάσχοντες καὶ οἱ γέροντες κλει-

σθέντες εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην προσεφέρθησαν διὰ τοῦ δαυλοῦ τοῦ Καψάλη θυσία εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἐλευθερίας, ἀνατινάξαντες καὶ τοὺς πατήσαντας ταύτην Τούρκους, ὃ δὲ ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ ἐμβὰς ἐντὸς πίθου πλήρους πυρίτιδος προσεφέρθη καὶ οὗτος ὀλοκαύτωμα, ὅταν εἶδε τοὺς ἐχθροὺς πλησιάζοντας. Ἡ ἐξελθοῦσα φρουρὰ καὶ τὰ γυναικόπαιδα περιπεσόντες ἐν μέσῳ τῶν ἀναμενόντων ταύτους ἐχθρῶν καὶ καταδιωχθέντες ὑπὸ τοῦ ἱππικοῦ ὑπέστησαν ἀληθῆ πανωλεθρίαν. Τὴν μεγαλυτέραν ὑπέστησαν οἱ Μεσολογγῖται καὶ ἀπ' αὐτοὺς οἱ πυροβοληταί.

Ἐκ τούτων ὀλίγιστοι εἶχον ἀποθάνει ἢ φονευθῆ διαρκούσης τῆς πολιορκίας, ἐνῶ μετὰ τὴν ἔξοδον ἔμειναν μόνον 40 ἔξ αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ἠκολούθησαν τὸν ἀρχηγὸν τοὺς Δεληγιώργην εἰς Ναύπλιον, γενόμενον φρούραρχον τοῦ Μπουρτζιοῦ. Οἱ λοιποὶ διασωθέντες Μεσολογγῖται ἐτάχθησαν ὑπὸ τὸν Γιαννάκην Ραζῆ-Κότσικαν καί, χωρὶς νὰ ἀναπαυθῶσιν ἀπὸ τὰ δεινὰ τοιοῦτου πολέμου, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Καραϊσκάκη πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν παραλαβὴν τοῦ φρουρίου τῆς Κορίνθου. Ὁ ἀρχηγὸς Θανάσης Ραζῆ-Κότσικας ἔπεσεν εἰς τὴν ἔξοδον, ἀλλὰ τὸ ὄνομά του διαμένει πάντοτε αἰώνιον εἰς τὴν καρδίαν τῶν θαυμαστῶν τῆς δόξης τοῦ Μεσολογγίου. Καὶ ἡ δημοτικὴ μοῦσα, ἡ εἰλικρινὴς καὶ ἀνεπηρέαστος τοῦ λαοῦ ἐκτίμησις, τὸ ἔχει συνδέσει μὲ τὸ τραγοῦδι τοῦ Μεσολογγίου.

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ (1)

Ποῖος θὲ ν' ἀκούσῃ κλάματα, γυναῖκια μοιρολόγια
Πέρασε ἀπὸ τὸ Κάρελι (2) κι' ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι,
Κ' ἐκεῖ ν' ἀκούσῃ κλάματα, γυναῖκια μοιρολόγια,
Πῶς κλαῖν' οἱ μάννες γιὰ παιδιὰ καὶ τὰ παιδιὰ γιὰ μάννες.
Δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ σκοτωμὸ πού θὲ νὰ σκοτωθοῦνε,
Μόν' κλαῖνε γιὰ τὸ σκλαβωμό, πού θὲ νὰ σκλαβωθοῦνε.
Ἦταν Σαββάτ' ἀπὸ βραδύ, ἀνήμερα Λαζάρου,
Τρανὸ τελάλι βάρεσαν μέσα στὸ Μεσολόγγι,

1. Ρωμαίικα Ἐραγοῦδια, σελ. 192.

2. Κάρελι ἀντὶ Κάρελι, ὀνομασία τὴν ὁποίαν ἔδωκαν οἱ Τούρκοι εἰς τὴν χώραν, τὴν ὁποίαν ἐκυρίευσαν ἀπὸ τὸν Κάρολον Τόκκον καὶ ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν Ἀρχαίαν Αἰτωλίαν, ἐν ᾗ ἡ χώρα, τὴν ὁποίαν ἐκυρίευσαν ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἡ Ἐπίκτητος Αἰτωλία, ὠνομάσθη Βενέτικον.

Στὶς ἐκκλησιᾶς μαζώχτησαν ὅλοι, μικροὶ μεγάλοι,
 Κι' ἓνας στὸν ἄλλον ἔλεγε κ' ἓνας στὸν ἄλλο λέγει.
 «'Αδέρφια, τί θὰ κάνουμε στὸ χάλι ποὺ μᾶς ἤρθε,
 Εἴκοσι μέρες πέρασαν κι' ὁ ζαῖρος ἐσώθη.
 Φάγαμ' ἀκάθαρτα σκυλιὰ καὶ γάτες καὶ ποντίκια,
 Τὸ Βασιλάδι ἔπεσε, τὸ 'Αντελικὸ ἐχάθη,
 'Ηρθαν τὰ καράβια μας καὶ πάλιν πίσω πᾶνε».
 Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει·
 «'Αδέρφια, ἅς πολεμήσουμε τοὺς Τούρκους σὰ λιοντάρια,
 Καὶ τὸ γιουροῦσι ἅς κάμουμε καὶ ἅς διαβοῦμε πέρα.
 Μπροστὰ θὲ νᾶβγουν οἱ γεροί, στὴ μέσην οἱ γυναῖκες».
 'Εγίνηκε τὸ τσάκισμα μέσ' τοῦ Μακρῇ τὴ τάπια,
 Καὶ τὸ γεφύρι χάλασαν καὶ τὰ παιδιὰ τὰ πνίξαν.
 'Αρρωστοὶ μέσα μείνανε μαζὶ μὲ τὸν δεσπότη,
 Φωτιὰ στὸ κάστρο βάλανε, κανέναν δὲν ἐσώθη.

Ἡ ἡρωϊκὴ ἀντίστασις καὶ ἡ ἐνδοξὸς πτώσις τοῦ Μεσολογγίου ἐξήσκησαν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ εἴπῃ τις ὅτι εἰς ταύτας ἡ Ἑλλὰς ὀφείλει τὴν ἐλευθερίαν της. Διότι τὸ Μεσολόγγι κατεῖχε σπουδαίαν στρατηγικὴν θέσιν διὰ τοὺς Τούρκους. Χωρὶς αὐτὸ δὲν ἠδύναντο νὰ τηρήσουν τὰς μεταξὺ τῆς ἔδρας των καὶ τῆς Πελοποννήσου συγκατοικίας. Ἡ ἀντίστασις τοῦ Μεσολογγίου τοὺς ἐσταμάτησε τὸν δρόμον. Ἐὰν δὲ ἔκτοτε ὑπεχώρει εἰς τὴν ὁρμὴν των, θὰ εἰσέβαλλον μὲ ὅλας των τὰς δυνάμεις εἰς τὴν ἀνέτοιμον καὶ ἀπὸ ἐμφυλίου διαμάχας σπαρασσομένην Πελοπόννησον καὶ θὰ κατέπνιγον τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα εἰς τὴν ἀρχὴν του, καθ' ὃν δηλαδὴ χρόνον δυσελληνικὸς ἄνεμος ἔπνεεν εἰς τὴν Εὐρώπην. Δὲν ἐχρειάσθη καὶ πολὺς καιρὸς μετὰ τὴν πτώσιν του διὰ νὰ καταληφθῇ ἡ Ἑλλὰς. Τὸ Μεσολόγγι πίπτει τὴν 11ην Ἀπριλίου 1826 καὶ ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἡ μὲν Στερεὰ Ἑλλὰς περιέρχεται εἰς χεῖρας τοῦ Κιουταχῆ, ἡ δὲ Πελοπόννησος σφραδάζει ὑπὸ τὴν πτέρναν τοῦ Μπραῖμη. Ὁ Γάλλος ναύαρχος δὲ Ριγνὺ εἰς τὴν περὶ τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου ἔκθεσίν του γράφει. «Λυπηρὸν δὲ εἶναι νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν ὅτι οὐδαμοῦ ἄλλοθι ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου εὗρεν ὁ Μπραῖμης σταθερὰν ἀντίστασιν», ὁ δὲ μεσολαβήσας χρό-

νος διέλυσε τὴν ἀδυσώπητον ἱερὰν συμμαχίαν, ἐμάλαξε τῆς ἐπισήμου Εὐρώπης τὴν καρδίαν καὶ ἐνεψύχωσε τοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ πνεῦμα καθ' ὅλον τὸν παλαιὸν καὶ νέον κόσμον καὶ πλούσια βοηθήματα εἰσέρρευσαν εἰς τὸ πτωχὸν ταμεῖον. Καὶ ὅταν ἔγινε σκέψις ἀπὸ τὰς Δυνάμεις νὰ ἐλευθερωθῇ μόνον ἡ Πελοπόννησος, ὁ Λόρδος Πάλμεστρον ἀγορεύων εἰς τὴν Βουλὴν ἀνύψωσε τὸ Μεσολόγγι εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν τῆς προγονικῆς μας δόξης καὶ ἀπεδοκίμασε τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν, ἥ ὁποία δὲν θὰ περιελάμβανε καὶ αὐτό.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΖΑΚΥΝΘΩ ΦΩΣΚΟΛΙΑΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ (1)

ΥΠΟ

N. ΒΕΗ

10^[57]

Χάρτης λεῖος. Διάστ. 9,145×0,195. Αἰὼν XVI. Φ 124.

1 (φ. 1α) Ἰωάννου Χρυσοστόμου «*Λιάταξις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς λειτουργίας...*» συνημμένη τῷ κειμένῳ αὐτῆς.

Κολοβή. Τέλ.: Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ· ὁ μόνος ἅγιος· ὁ δεχόμενος θυσίαν αἰνέσεως παρὰ τῶν ἐπικαλουμένων σε.....

2 (φ. 37α) **Βασιλείου τοῦ Μεγάλου** λειτουργία.

3 (φ. 91α) «*Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τῶν προηγησμένων*».

4 (φ. 93α) «*Θεία λειτουργία τῶν προηγησμένων*».

5 (φ. 120β) «*Ἀπόστολοι καὶ Εὐαγγέλια τῆς ὅλης ἐβδομάδος*».

Κολοβόν.

6 (φ. 124α) *Λιάταξις λειτουργίας.*

Ἀκέφαλος. Ἄρχ.....ματος· μυστικῶς ἀξιωθεὶς γενέσθαι συμμέτοχος Χριστὲ ὁ Θεός· εὐχαριστῶ· ἀνυμνῶ· εὐλογῶ· προσκυνῶ· δοξάζω καὶ μεγαλύνω τὰς σωτηρίας σου Κύριε.

Ἐπὶ τοῦ παραφύλλου τοῦ συνεσταχωμένου τῷ ξύλῳ πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδικος ἀναγινώσκομεν: Ἐτούτῃ ἡ λειτουργία ἦνε | τοῦ παντοκράτορος Χ[ριστο]ύ.

Ἐν φ. 124β γέγραπται διὰ κιρροῦ μέλανος: ἡ ἐνθύμις τοῦ κυρ ἀναγνώσ(η)· τοῦ ἀγιομανοῦ(η)· νὰ τὸν εἰλω | ἔνα ἀνθολόγιον· σὺν Θ(ε)ῳ μὲ τὸ πρῶτον.

Ὁ κῶδιξ ἐκ τῆς πολλῆς φυλλομετρήσεως ἔχει ὀυπανθή καὶ ἄλλως βλαβῇ. Πρὸς κόσμον δὲ αὐτοῦ ἔχουσι φιλοτεχνηθῇ διὰ κιρροῦ μέλανος ἐπίτιτλά τινα κοσμήματα ἐν φ. 1α, 37α καὶ 93α.

(1) Συνέχεια ἐκ τοῦ 8ου τόμου τοῦ «Δελτίου».

